

‘Binnenboord houden’

De ondersteuning van mensen met een IQ tussen de 80 en 90

maatschappelijk werk
fryslân

MEE Friesland
Ondersteuning bij leven met een beperking

Inhoudsopgave

Woord vooraf

- I Projectomschrijving
- II De ondersteuning van de cliënten
'Ik ben nog nooit zo eerlijk geweest ...'
- III De cursus 'Maak het jezelf gemakkelijker'
'Als mensen me niet groeten vinden ze me toch wel aardig ...'
- IV Het preventieproject 'Maak er iets moois van'
'Ik hoop dat ik in de toekomst iedere keer een stapje hoger kom ...'
- V Concluderende opmerkingen en vervolgacties

Bijlagen

Lijst van afkortingen en verklaring van termen

Binnenboord houden

De ondersteuning van mensen met een IQ tussen de 80 en 90

Rapportage van het vervolgtraject van **Laat ons niet buiten de boot vallen**

Minie Baron
Iekje de Jong
Tineke Nicolai
Rita Raukema
Marc van der Stigchel
Piet van der Velde

Colofon

Titel:	Binnenboord houden. De ondersteuning van mensen met een IQ tussen de 80 en 90	
Uitgave:	MEE Friesland en Stichting Maatschappelijk Werk Fryslân	
Datum:	juni 2007	
Begeleiding:	Dr. W. Baron, stafmedewerker Kenniscentrum MEE Friesland M. van der Stigchel, regioteamleider MEE Friesland P. van der Velde, regioteamleider Stichting Maatschappelijk Werk (SMW) Fryslân	
Adressen:	MEE Friesland Sixmastraat 3 8932 PA Leeuwarden	Stichting Maatschappelijk Werk Fryslân Birdaarderstraatweg 80a 9101 PK Dokkum

© 2007, MEE Friesland, Leeuwarden en Stichting Maatschappelijk Werk Fryslân, Dokkum

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

No part of this work may be reproduced in any form by print, photo print or any other means without written permission from the publishers.

Woord vooraf

Het rapport '**Laat ons niet buiten de boot vallen.**' oogste zowel provinciaal als landelijk veel complimenten. De gedegen beschrijving van de hulpvragen en de behoeften van mensen met een IQ tussen de 80 en 90 was uniek en voor velen aanvullend op de eigen werkzaamheden en daarmee zeer bruikbaar. Mijn verwachting is dat de beschrijving het vervolgtraject van het onderzoek **Laat ons niet buiten de boot vallen** ook veel waardering zal krijgen. De resultaten van het project zijn gerealiseerd in Noord Friesland maar zijn toepasbaar in heel Friesland en daar buiten.

Mijn complimenten voor de professionele en goede deskundige samenwerking door medewerkers van SMWF en MEE Friesland.

Nu we weten dat er veel eenzaamheid en "stille ellende" is bij mensen met een IQ tussen de 80 en 90 en weten wat de belangrijkste specifieke begeleidingsaspecten zijn, krijgt het project na deze eindrapportage zeker een vervolg.

Drs. Lies Tersprta
Directeur / bestuurder MEE Friesland

I Projectomschrijving

In 2001 is op initiatief van de SPD Friesland (de voorganger van MEE Friesland) en de Stichting Maatschappelijk Werk Fryslân (SMWF) door de Wetenschapswinkel Geneeskunde en Volksgezondheid van de Rijksuniversiteit Groningen een onderzoek gedaan naar het maatschappelijk en sociaal functioneren van mensen met een IQ tussen de 80 en 90 in Friesland.¹ Hieruit bleek dat een deel van deze groep behoefte heeft aan (langdurige) ondersteuning op een drietal gebieden: werk, huishouden en financiën. Als vierde behoefte kwam naar voren: het hebben van een vertrouwenspersoon. In aansluiting op deze bevindingen en de aanbevelingen die in het rapport van het onderzoek zijn geformuleerd, is een vervolgproject uitgevoerd om een hulpaanbod te ontwikkelen dat toegesneden is op de hulpvragen en behoeften van deze doelgroep. Dit rapport is de weerslag van het project. Het bevat aanknopingspunten om deze cliënten gerichte en bij hen aansluitende ondersteuning aan te bieden.

Doel van het project

Het doel van het project was het ontwikkelen van een vraaggestuurd en proportioneel hulpaanbod aan mensen met een IQ tussen de 80 en 90 (zwakbegaafden) die zich geregeld met hulpvragen tot het algemeen maatschappelijk werk of MEE wenden. Deze cliënten kunnen binnen de huidige regelgeving niet langdurig of doorlopend geholpen worden door het algemeen maatschappelijk werk en ze komen niet in aanmerking komen voor AWBZ-geïndiceerde zorg voor mensen met een verstandelijke beperking.

Een onderdeel van het project was het voorkomen van een traject van 'regelmatig' hulpvragen en een cirkel van doorverwijzingen. Tevens is onderzocht en getoetst welke assessmentmethodieken geschikt zijn binnen het kader van de begeleiding. Het ontwikkelen van een registratiesysteem was gewenst om de cliënten die tot deze doelgroep behoren, zo snel mogelijk op te kunnen sporen.

De doelgroep

De doelgroep² van het project werd gevormd door mensen van wie was vastgesteld dat zij een IQ tussen 80 en 90 hebben. Wanneer dat niet bekend was, wat regelmatig het geval is, golden andere criteria om tot het project te worden toegelaten. Deze zijn niet absoluut, ze moeten in combinatie met specifieke kenmerken van deze cliënten beschouwd worden.

Deze criteria waren:

- speciaal of individueel onderwijs gevolgd, praktijkschool bezocht of alleen lager onderwijs genoten maar eigenlijk functionerend op het niveau van het speciaal of individueel onderwijs;
- SRP-P score vanaf 8L/8H³;
- werksituatie WSW of gesubsidieerde arbeid, cliënt van reïntegratiebedrijf.

De kenmerken die deze cliënten vaak laten zien zijn:

- veel praktische hulpvragen;
- cliënten melden zich regelmatig aan;
- adviezen slaan niet aan, vermoeden van slecht leervermogen;
- weinig mogelijkheden tot veranderen;
- procesmatig werken is moeilijk;
- afhankelijk gedrag;
- veel regelzaken en contacten/afspraken met instanties;
- houden aan afspraken is moeilijk;
- verwijzingen stranden;
- 'laag' niveau ouders, normaal niveau kinderen, wat leidt tot vragen bij opvoeding en schoolbegeleiding.

Inhoud van het project

Het project bestond uit drie onderdelen. Het eerste deel bestond uit de doorlopende individuele hulp aan twaalf cliënten gedurende een jaar. Aan deze cliënten kon maximaal 150 uur worden besteed. Binnen de reguliere begeleiding van SMWF kan 25 uur aan een cliënt worden besteed en door MEE bij de start van het project aan de diensten A en B1 40 uur.⁴

¹ **Laat ons niet buiten de boot vallen**, uitgave SPD Friesland, 2001. Te downloaden via: <http://umcg.wewi.eldoc.ub.rug.nl/root/Rapporten/2001/Buitendeboot/>

² De doelgroep was dezelfde als die van het onderzoek **Laat ons niet buiten de boot vallen**.

³ Sociale Redzaamheid-Plus. De SRZ-P meet de sociale redzaamheid met als definitie van sociale redzaamheid: kunnen voldoen aan de eisen die een samenleving vrijwel dagelijks stelt.

⁴ Dit kwam overeen met de begeleidingstijd van de indicatie begeleid zelfstandig wonen door de voormalige SPD (laagste categorie PGB).

Het tweede deel was een cursus van twaalf bijeenkomsten voor (jong)volwassenen. Het derde deel van het project was een preventieproject, bestaande uit een bijeenkomst van een dag. De doelgroep hiervan waren recente schoolverlaters, in het bijzonder die van het speciaal en individueel onderwijs (18-23 jaar).

Subdoelen:

- Vaststellen van geëigende assessmentmethoden
- Ontwerpen van een registratiesysteem

Het project is uitgevoerd in de regio Noordoost Friesland (Dokkum en omgeving).

De stuurgroep

Het project werd uitgevoerd en begeleid door een stuurgroep. Deze bestond uit de teamleiders van de regiobureaus Dokkum c.q. Noordoost Friesland van MEE Friesland en SMWF, een maatschappelijk werker van SMWF, een consultant van MEE Friesland, een administratieve kracht/notuliste van SMWF en een staffunctionaris van het Kenniscentrum MEE Friesland. De coördinator van het Informatie- en Aanmeldcentrum, de coördinator cursus- en trainingsbureau, de afdeling diagnostiek en een consultant arbeid van MEE Friesland vervulden ad hoc taken. De ondersteuning van de cliënten en de uitvoering van de twee groepsactiviteiten was in handen van de maatschappelijk werker en de consultant van de stuurgroep.

Externe contacten

Door de stuurgroep is onderzoek gedaan naar specifieke begeleidingsmethodieken voor mensen met een IQ tussen de 80 en 90. De stuurgroep heeft deze niet kunnen vinden. In een voorlichtingsbijeenkomst met onderwijsinstellingen en andere hulp- en dienstverleningsinstellingen in de regio bleek dat de problematiek van de doelgroep voor andere organisaties ook zeer herkenbaar was, met name de moeilijke toegankelijkheid vormt een probleem. De contactlegging en de begeleiding wordt gekenmerkt door 'zoeken en tasten'.

Verloop van het project

De looptijd van het project was van 11 mei 2005 tot 1 april 2007. In september 2007 zijn de uitvoerende werkzaamheden gestart met deel A, de ondersteuning van twaalf cliënten. De geplande aanname van cliënten en start van de begeleiding heeft langer geduurd dan de geplande drie maanden. De oorzaak lag in de moeilijke toegankelijkheid van de doelgroep.

Daarop is besloten de inschrijving van de cliënten te verlengen. In mei 2006 waren twaalf cliënten aangenomen.

Daarna zijn nog twee cliënten in het project opgenomen die wat betreft hun problematieken en kenmerken binnen de doelgroep behoorden. Hiervoor was ruimte omdat het contact van twee andere cliënten binnen een jaar was afgesloten.⁵ Door de latere aanname hebben de twee laatst aangenomen cliënten kortere tijd kunnen profiteren van het aanbod. Tot totaal zijn dus veertien cliënten individuele begeleid. Vier cliënten hebben langer dan een jaarondersteuning genoten: 14 tot 16 maanden. Aan het eind van het project waren nog tien cliënten in begeleiding. Voor hen is een vervolgtraject uitgezet dat binnen de reguliere diensten van SMWF en MEE zal worden uitgevoerd. Voor vier van hen is nog uitgebreide diagnostiek aangevraagd en/of wordt een verwijzing naar de geïndiceerde zorg tot stand gebracht.

De groepsactiviteiten hebben plaatsgevonden in 2006.

De bijeenkomst van een dag voor jongeren (deel C) kreeg, instekend op het positief vormgeven aan de eigen toekomst, als werktitel mee: 'Maak er wat moois van'. Deze bijeenkomst heeft in aangepaste vorm plaatsgevonden op 24 november 2006. De cursus (deel B) had als werktitel: 'Maak het je gemakkelijker'. Deze heeft plaatsgevonden van 19 september tot en met 5 december 2006.

Hierna worden de drie onderdelen van het project elk in een apart hoofdstuk beschreven. Aan het eind van ieder hoofdstuk zijn de conclusies en aanbevelingen behorend bij het betreffende deel opgenomen.

In hoofdstuk V worden concluderende opmerkingen en de vervolgactiviteiten beschreven.

⁵ Een cliënt brak het contact af omdat hij niet een andere begeleider wilde, toen de eerste ziek werd. Met de andere cliënt werd het contact na drie maanden afgesloten. De GGZ die deze cliënt in het verleden begeleidde, heeft de langdurige ondersteuning weer op zich genomen.

II De ondersteuning van de cliënten

De cliënten die in het kader van het project zijn ondersteund stonden op de wachtlijst, waren recentelijk aangemeld of werden in de projectperiode aangemeld bij SMWF of MEE. Naast de veertien cliënten die in het traject daadwerkelijk in begeleiding zijn opgenomen, zijn nog dertien cliënten in de aanmeldingprocedure besproken. Van hen kozen drie voor deelname aan groep B en niet voor het individuele ondersteuningstraject, twee cliënten werden na bespreking aangemeld voor ondersteuning bij MEE en acht cliënten behoorden tot de doelgroep van het project maar waren nog onvoldoende gemotiveerd of de verwijzing stokte om andere redenen (verhuizing, opname in een revalidatiekliniek, keuze gemaakt voor hulp door verslavingszorg).

Elf van deze dertien cliënten waren moeilijk te benaderen, contact mee te krijgen of te motiveren, doch zij behoren qua kenmerken en problematieken tot de doelgroep. Dat ze nog niet bereikbaar waren voor deze (of vergelijkbare) hulp kan hoofdzakelijk verklaard worden uit het feit dat het winnen van vertrouwen een moeilijk punt is bij deze doelgroep. Deze cliënten zijn geregistreerd. Wanneer ze zich opnieuw aanmelden kunnen ze eerder herkend worden als cliënten die middels de werkwijze die binnen het project is ontwikkeld, geholpen kunnen worden en kan een op hen aangepast aanbod geformuleerd worden. Het blijkt dat door een grotere kennis van de doelgroep – tijdens het project zijn de kenmerken nog nauwkeuriger in beeld gekomen – deze cliënten eerder als behorende tot deze groep zijn op te sporen. Zij kunnen vroegtijdiger in beeld komen. Binnen het project is gebleken dat een van de aanbevelingen van het rapport **Laat ons niet buiten de boot vallen** (registratie met het oog op vroegtijdige herkenning van de doelgroep) effectief uitgewerkt kan worden met behulp van de hierna nader omschreven kenmerken van de doelgroep.

De aanmeldingen van de veertien in begeleiding genomen cliënten waren afkomstig van SMWF (tien keer) en van MEE (vier keer). Van verschillende cliënten werd geconstateerd dat het bij de aanmelding duidelijke twijfelgevallen waren voor wat betreft de organisatie waar ze 'thuishoorden'. Door de aanname binnen het project werd deze vraag opgeheven en hoefden deze

'Ik ben nog nooit zo eerlijk geweest ...'

cliënten niet (onnodig) doorverwezen te worden. De cliënten zijn evenredig verdeeld tussen SMWF en MEE. Het is niet goed verklaarbaar waarom er meer aanmeldingen via SMWF binnen kwamen dan via MEE. De verbreding van de doelgroep van MEE sinds 2004 speelt waarschijnlijk een rol. Een andere reden kan zijn dat SMWF meer verankerd is in lokale netwerken, met name die waar deze cliëntgroep bekend is.

Kenmerken van de veertien cliënten

De groep van veertien cliënten bestond uit negen mannen en vijf vrouwen. Van hen is de leeftijd, burgerlijke staat, woonsituatie en de vroegere en huidige hulpverlening geïnventariseerd. Elf van de veertien cliënten waren tussen de 24 en 35 jaar, een was 43 jaar en twee waren respectievelijk 20 en 21 jaar. Vier van hen woonden samen met partner of waren inwonend bij ouders en een had een lat-relatie. Negen hadden geen relatie (van hen waren twee alleenstaand ouder). De vroegere en huidige ondersteuning en hulpverlening concentreert zich tot vier sectoren: de geestelijke gezondheid, arbeid en inkomen, kindgerichte ondersteuning en de eerstelijns of categorale ondersteuning. Van de geïndiceerde (woon)zorg werd nauwelijks gebruik gemaakt.⁶

Dertien cliënten hebben een VMBO (huishoudschool, LTS, AOC) en een (K)MBO of gedeeltelijke MBO-opleiding. Slechts een cliënt heeft het speciaal onderwijs gevolgd, doch deze stroomde na de schoolperiode moeiteloos door naar een reguliere arbeidsplek, waar hij⁷ meer dan tien jaar werkzaam was (hij is nu werkloos). De verwachting dat de meeste cliënten speciaal onderwijs zouden hebben gevolgd, werd niet bewaarheid. Zes cliënten werken of werkten binnen WSW-verband of zijn daarvoor aangemeld, een heeft een WAO-uitkering en een werkt in het vrije bedrijf, doch dit stelt (te) hoge eisen aan hem en hij is langdurig ziek. Drie cliënten zijn werkloos en drie vrouwen hebben kleine kinderen en zijn niet werkzoekend. In relatie tot de gevolgde opleiding is het aantal cliënten dat 'WSW gerelateerd' is fors. Waarschijnlijk bevindt zich onder WSW-werknemers en cliënten van (re)integratiebureaus voor arbeid een belangrijke potentiële doelgroep.

⁶ Te weten: GGZ, De Swaai, psychologische hulp (contact gehad of daarvoor aangemeld): 8x;

Sociale Dienst, GKB, reïntegratie arbeid, arbodienst: 7x; VHT, ouder/kind zorg, ggV, VTO vroeghulp, MOD, BJZ: 8x; SMWF, MEE: 5x;

Maatschappelijke Opvang: 2x en geïndiceerde zorg verstandelijke gehandicapten voor partner: 1x.

⁷ Waar hij staat geschreven, wordt hij/zij bedoeld. Voor de leesbaarheid wordt hij aangehouden.

Met betrekking tot het cognitieve en sociaalpraktische functioneren riepen de cliënten veel vragen op. Meerdere cliënten maakten een stapsgewijze terugval. Ze begonnen bijvoorbeeld met een afgeronde MAVO-opleiding en werden via (mislukte) (re)integratie-projecten uiteindelijk aangemeld voor de WSW. Het is niet duidelijk of dit komt door een aanvankelijk te hoog ingezette startkeuze of dat door matige sociale vaardigheden en/of emotionele draagkracht de potentiële mogelijkheden te weinig zijn ontplooid. Bij de start van het project werd besloten om van iedere cliënt een SRZ-P lijst in te vullen. Omdat dit in de eerste fase van de ondersteuning niet relevant leek te zijn, is daar op dat moment vanaf gezien. Het opbouwen van vertrouwen in de ondersteuning en het 'vasthouden' van het contact vroeg alle aandacht. In de loop van het ondersteuningstraject kwamen de vragen rond de (potentiële) mogelijkheden van de cliënten echter terug. Twee cliënten zijn psychologisch getest en twee stonden bij het afsluiten van het project de wachtlijst om getest te worden door de afdeling diagnostiek van MEE. Van cliënten die door MEE getest worden, wordt een SRZ-P ingevuld.

Over acht andere cliënten bleven tijdens het begeleidingstraject eveneens vragen bestaan over hun functioneren en potentiële mogelijkheden. Een moeizaam punt bij deze doelgroep is om hen te motiveren voor een psychologisch onderzoek. De drempel is hoog. Er is angst om wat er gaat gebeuren en de vele faalervaringen in hun leven spelen ook een rol. Het aspect 'beoordeling' weegt zwaar. Er is gekeken welke andere instrumenten gebruikt kunnen worden, zodat een psychologisch onderzoek niet nodig is. Een tweede belemmering is dat de SMWF geen mogelijkheden

heeft om cliënten te (laten) onderzoeken. Niet in alle gevallen is een verwijzing naar MEE voor deze vraagstelling geïndiceerd.

De volgende vijf vragenlijsten en schalen⁸ zijn geschikt gebleken:

1. SRZ-P (meet sociale redzaamheid);
2. De vragenlijst Trainen = Leren (vaardigheidscore ter voorbereiding op zelfstandig wonen);
3. De vragenlijst Kwaliteit van leven (meet de kwaliteit van het bestaan, geeft inzicht in de leefsituatie en de ervaren kwaliteit);
4. HADS (een instrument om milde stemmingsstoornissen te identificeren);
5. INVRA Arbeid (observatielijst voor vaardigheden die voorkomen in een arbeidssituatie).

De vragenlijsten kunnen door de maatschappelijk werker/consulent samen met de cliënt ingevuld worden. Uitzonderd de nrs. 2 en 5, zijn de lijsten gevalideerd.

De SRZ-P en HADS moeten nog uitgewerkt worden door een orthopedagoog of psycholoog. In het kader van het project is dit gedaan door de afdeling diagnostiek van MEE. De Trainen = Leren vragenlijst is op basis van werkervaringen gemaakt door de voormalige woonbegeleiders van de SPD. De nummers 1, 3 en 4 zijn ook gebruikt voor het onderzoek in 2001 en blijken ook voor begeleidingsdoelen goed te kunnen worden ingezet.

Het gebruik van deze instrumenten bleek een drietal voordelen met zich mee te brengen. Het stimuleerde de cliënt om na te denken over alle aspecten van zijn leefsituatie en bevorderde de actieve participatie van de cliënt. De begeleider kreeg veel informatie over de mogelijkheden van de cliënt en kon de ondersteuning beter inhoud geven. Als derde punt kan genoemd worden dat het informatie verschaftte voor een doelgerichte verwijzing. Zo gaf de invulling van de HADS de onderbouwing om een cliënt aan te melden bij de GGZ.

⁸ De Vragenlijst Gezinsfunctioneren (geschikt om opvoedingssituatie in een gezin in beeld te krijgen) kan waarschijnlijk ook goed gebruikt worden. De tijd ontbrak om de bruikbaarheid van deze test te toetsen. In tegenstelling tot de hiervoor genoemde lijsten wordt deze lijst niet samen met de cliënt ingevuld, doch alleen door de begeleider.

Het gebruik van deze instrumenten kan verder uitgebouwd worden, met name omdat vaak sprake is van een verstoord of onrealistisch zelfbeeld en de zelfwaardering slecht ontwikkeld is. Van de veertien cliënten hebben zeven contact gehad, hebben nog of zijn aangemeld voor GGZ-hulpverlening.

Vier cliënten zijn vanuit het project verwezen. Het ging om:

- een oud-cliënt van de GGZ, die terugverwezen is voor langdurige begeleiding;
- een verzoek om diagnosticering (vermoeden van PDD-NOS uitgesproken in psychologisch onderzoek);
- een verwijzing i.v.m. hoog angstniveau;
- een verwijzing i.v.m. ernstig depressief gedrag.

Drie cliënten hadden in het verleden kortdurend contact wegens prikkelbaarheid na het overlijden van een van de ouders, labiliteit in relatieproblematiek of na een echtscheiding. Bij de laatste werd het contact al snel door GGZ afgesloten omdat geen psychiatrisch beeld werd geconstateerd. De laatste drie cliënten hebben of lijken geen psychiatrische problematiek te hebben. Hier is eerder sprake van een verstoring van een (toch al labiel) evenwicht door 'life-events' in combinatie met een geringe emotionele draagkracht. Dit is kenmerkend voor deze doelgroep.

Voor een cliënt uit het project is getracht een verwijzing tot stand te brengen naar de GGZ voor diagnostiek (vermoeden van PDD-NOS). Hierover was geen overeenstemming te bereiken met de eerstelijns verwijzer.

Zoals hiervoor al bleek is onder de cliëntgroep een hoog percentage alleenstaanden en/of ongehuwden. In het onderzoek **Laat ons niet buiten de boot vallen** is dit feit wel geconstateerd maar niet geproblematiseerd. In deze groep cliënten blijken de mannelijke cliënten (te?) lang bij de ouders thuis te wonen. Dit remt hen op de weg naar zelfstandigheid en verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen leven. Het zijn vaak rustige, introverte mannen die moeilijk 'tot een gesprek komen'. Ze geven gesloten antwoorden (ja/nee). Vrouwelijke cliënten hebben evenzeer moeite met volwassen worden en emotioneel loskomen van de ouders. Onder de cliënten is de ontwikkeling naar autonomie en de toerusting naar zelfstandig leven slecht ontwikkeld. Ook werd rigide kopieergedrag van de ouders geconstateerd.

De 'oudere' cliënten hebben verschillende hulpverleningscontacten gehad of hebben die nog. Ze zijn geneigd te shoppen in hulpverleningsland, maar de contacten zijn vluchtig. De jongste cliënten en de cliënten die nog bij de ouders wonen hebben geen hulpverleningsgeschiedenis. Bij hen is een sterk vermoeden van een komend traject van veel hulpvragen. Dit kan gekoppeld worden aan de overgang naar zelfstandig wonen. Het opbouwen van een goede registratie en uitwisseling van gegevens over deze cliëntgroep tussen SMWF en MEE kan het tijdig opsporen van deze cliënten bevorderen.

Probleemgebieden

De volgende probleemgebieden waren (veelvuldig) aan de orde:

Praktische en materiële hulpvragen:

- financiënbeheer, verwerven inkomen, schulden;
- administratie, formulieren invullen;
- praktische zaken regelen, kennis van (sociale) regelingen;
- werk, met name het vinden en verkrijgen van werk; in twee gevallen het behouden van werk.

Relationele hulpvragen:

- alle cliënten met kinderen ervaren problemen in de opvoeding of er werden (ernstige) opvoedingsproblemen geconstateerd door de hulpverlening. Twee krijgen hiervoor gerichte hulp;
- vier cliënten ervaren relatieproblemen met de partner die ze nu hebben (is 80% van wie een partner hebben).

Psychosociale hulpvragen:

- van drie cliënten is bekend dat zij zijn opgegroeid in een gezin waar huiselijk geweld plaatsvond. Zij ondervinden daar nog hinder van;
- tien cliënten hebben een duidelijke verminderde emotionele en mentale draagkracht, wat zich onder andere uit in afhankelijk gedrag (ten opzichte van de ouders, partner, hulpverlener), weinig druk aan kunnen, snel uit evenwicht zijn/labiliteit, onzekerheid, weinig weerbaar zijn, gebrekkig zelfinzicht, (gevoel van) overspannenheid;
- moeizame verliesverwerking na een overlijden, scheiding of scheiding van ouders.

Algemeen:

- er is bij alle cliënten sprake van matig ontwikkelde sociale en praktische vaardigheden, hetgeen zich uit in het hebben van nauwelijks of maar beperkt sociaal netwerk en/of natuurlijke steunstructuur, snel tegen problemen aanlopen bij het vinden van werk, regelen van een uitkering en administratieve zaken, beperkte vrije tijdsbesteding.

Drie van de vier levensgebieden die in het onderzoek **Laat ons niet buiten de boot vallen** naar voren kwamen als gebieden waarop cliënten meer ondersteuning wensten, kwamen in deze groep cliënten ook naar voren (werk, financiën, vertrouwenspersoon). Het voeren van een huishouding werd nauwelijks als een probleem aangegeven. Kennelijk wordt op dit vlak door deze groep geen lijdensdruk ervaren. De begeleiders constateerden in enkele gevallen echter wel een matig functionerende huishouding en in een geval was de huishouding c.q. hygiëne in huis onder de maat. Het verdient aanbeveling om dit levensgebied aandacht te geven, ook al geven cliënten dit zelf niet aan.

In de tweede fase van het project is, naar aanleiding van de tussenevaluatie, van alle cliënten het sociale netwerk in kaart gebracht. Waar mogelijkheden waren om deze nog op te bouwen of oude contacten te reactiveren is dit in gang gezet. Ook in de groepsbijeenkomsten is hieraan aandacht besteed. Het blijft echter een kwetsbaar punt in het leven van deze doelgroep.

Hoewel op grond van de opleiding kan worden verondersteld dat deze cliënten voldoende kennis en vaardigheden hebben om de eenvoudige zaken met betrekking tot het invullen van formulieren en het regelen van praktische zaken zelf kunnen, lopen ze daar toch in vast. Dit gebeurt ook omdat men (soms tijdelijk) gehinderd wordt door sociaal-emotionele problemen. Er ontstaat een patroon van van het ene knelpunt in het andere rollen, waarbij de regievoering door henzelf ontbreekt. Dit bevestigt de noodzaak van een goede diagnostiek. Zwakke socialisatie en een matige natuurlijke steunstructuur of een toedekkend netwerk (ouders) speelt bij vrijwel alle cliënten een rol. Bij hen die een relatie hebben, verloopt die moeizaam. Mogelijk speelt de geringe sociaal-emotionele draagkracht en de zwakke socialisatie een rol.

Opvallend was een moeizame verliesverwerking. Door de vele praktische en materiële problemen waarvoor deze cliënten vaak aankloppen bij hulpverleners, kan dit aspect snel buiten de aandacht vallen. Het verdient echter aanbeveling om hiervoor actief begeleiding aan te bieden om de emotionele draagkracht van de cliënt op de langere termijn te verbeteren.

(Specifieke) begeleidingsaspecten, methodische vereisten en valkuilen

Het blijkt dat het opbouwen van vertrouwen cruciaal is. Dat kost veel tijd. Er moet veel tijd en aandacht zijn voor de hulpverleningsrelatie. Het vertrouwen is snel beschadigd en cliënten zijn gauw geneigd af te haken. Wisselingen van begeleider pakken nadelig uit. Het negatieve beeld van hulpverlening kon overwonnen worden door extra te investeren in de contactopbouw. Soms gewoon door er te zijn als de cliënt dacht de begeleider niet nodig te hebben. Juist dan kon geanticipeerd worden op toekomstige vragen. Na verloop van tijd bleek dat de cliënt minder lang wachtte met het stellen van vragen. Ook het kunnen delen van levenservaringen werd als waardevol beleefd. Dit uitte zich bijvoorbeeld in de uitspraak: 'Ik ben nog nooit zo eerlijk geweest ...'. Verschillende cliënten haakten in de startfase van het contact meerdere keren af (niet thuis zijn, niet bellen volgens afspraak, etc.). Door dit te 'negeren' en contact te blijven zoeken, werd na verloop van tijd een zinvolle werkrelatie opgebouwd.

Daarnaast is het ook nodig om voortdurend aansluiting te zoeken bij de punten die op dat moment voor de cliënt van belang zijn. Actieve aanwezigheid in de omgeving en sfeer van de cliënt biedt aanknopingspunten om slecht lopende zaken op te pakken. Actieve zorg, zonder te indringend aanwezig te zijn of te betuttelen.

Er moet voor gewaakt worden de ouderrol over te nemen. De presentiebenadering kon het beste vorm worden gegeven in het meegaan naar instanties en het tonen van belangstelling voor hun interesses. Omdat voor deze cliënten meer tijd beschikbaar was, was er meer gelegenheid om hen te begeleiden in contacten met andere hulpverleners en instellingen. Die contacten verliepen daardoor beter.

Aan andere professionals kon toegelicht en gedemonstreerd worden wat voor deze cliënt belangrijk was en welke benadering werkt. Voorbeeldgedrag (modelling) was een effectieve methode voor cliënt en andere hulpverleners. Op de beeldvorming van deze doelgroep bij andere hulpverleners had dit een gunstige uitwerking. Niet in alle gevallen is dit gelukt.

Wil men deze cliënten ondersteunen naar een beter functioneren op de verschillende levensgebieden, dan is deze actieve zorg vereist. De meeste cliënten trekken niet snel aan de bel en laten zaken liggen als de begeleider vakantie heeft of ziek is. Er ligt veel initiatief bij de begeleider. Deze moet balanceren tussen initiatief nemen, gerichte acties, aanbieden hulp, contact houden en ruimte bieden.

Veranderingsprocessen verlopen bij deze cliënten langzaam. Het tempo is traag: twee stappen vooruit, een terug, even stilstaan en dan weer verder. Dit geldt ook voor emotionele processen zoals verliesverwerking. Het werd door cliënten als positief ervaren dat er geen limiet was in het kunnen bespreken van het ondergane verlies. Wanneer het vertrouwen eenmaal gewonnen was, had men de behoefte om vaak hetzelfde te vertellen. Er was een langzame verwerking van verlieservaringen. Mogelijk wordt dit mede veroorzaakt door het beperkte sociale netwerk.

Wanneer daaruit iemand wegvalt, wordt de kring nog kleiner en is er nauwelijks compensatie in andere sociale betrekkingen. De cliënten stelden zich ook afwachtend op. Er is veel geduld nodig. En ook al werd de cliënt veel aangeboden, het was moeilijk om hen over de streep te krijgen. Het vaker aanbieden van ondersteuning of activiteiten is nodig. Het was een meerwaarde dat er binnen dit project voldoende tijd beschikbaar was om dit te kunnen doen.

Cliënten vertonen rigide gedrag. Ze zijn moeilijk op andere gedachten te brengen. De omgeving, met name ouders, spelen een belangrijke rol. Deze kan zijn: ondersteunend, niet aanwezig, afwijzend of toedekkend. Het consequent onderzoeken van de mogelijkheden van de sociale omgeving bij de hulpverlening is van belang. De begeleider moet hier het voortouw in nemen.

Cliënten ervoeren nauwelijks dat ze in een speciaal project meedraaiden, dat leefde niet voor hen.⁹ De extra hulpverlening werd wel op prijs gesteld. Uit de evaluaties met cliënten kwamen een viertal aspecten nadrukkelijk naar voren (de verschillende aspecten werden door meerdere cliënten genoemd):

- veel gehad aan de ondersteuning bij verlieservaringen en depressieve gevoelens;
- kon mezelf zijn;
- prettig dat ik niet doorverwezen werd;
- de eerste hulpverlening waar ik vertrouwen in heb gehad.

De termijn van een jaar is te krap om met de cliënten een nieuw leefpatroon op te bouwen dat enige bestendigheid heeft. Met enkele cliënten is, omdat dat nog kon binnen het project, de ondersteuning enige maanden voortgezet. Vier cliënten vonden dat het na verloop van tijd stukken beter met hen ging. Het contact met hen werd afgesloten.

Met twee van hen wordt over drie respectievelijk zes maanden outreachend contact opgenomen omdat de verwachting is dat ze bij nieuwe problemen te laat hulp zullen vragen.

Persoonlijke aandacht, voorbeeldgedrag, presentie en voortdurende ondersteuning zijn voorwaarden om tot probleemoplossende activiteiten te kunnen komen. Deze aanpak lijkt op de aanpak die geëigend is voor mensen met een lichte verstandelijke beperking. Het cognitieve niveau van deze doelgroep is echter hoger. Ze snappen beter wat er aan de hand is, maar in het werken aan veranderingen zijn hun mogelijkheden op andere vlakken beperkter dan normaliter verwacht kan worden.

⁹ Aan de cliënten werd voorgelegd of zij binnen het project geholpen wilden worden. Geen van de cliënten die geselecteerd werden, hebben dat afgewezen.

Aan de deelnemende cliënten is een brief met informatie over het project verstrekt.

Het professionele netwerk, samenwerkingsaspecten

Ervaringen:

- casemanagement is nergens formeel mogelijk. Dit is een tekort in het zorgcircuit. Deze cliënten hebben vaak met meerdere instanties contact, terwijl veel van deze contacten moeizaam of 'brokkelig' verlopen;
- de reguliere hulpverlening, met name de SMWF, fungeert als alternatief vangnet als bestaande ondersteuningsstructuur van zorgaanbieders wegvalt door ziekte, vakantie of als er een (tijdelijk) vacuüm ontstaat door overdracht.

Mogelijkheden voor signalering, samenwerking en verwijzing:

- van verschillende cliënten valt te veronderstellen dat het al tijdens hun middelbare school periode niet goed met hen moet zijn gegaan. Contact en uitwisseling met scholen over risicofactoren en -leerlingen is gewenst;
- cliënten worden door instanties nogal eens op een te hoog niveau benaderd, zowel cognitief als wat emotionele draagkracht betreft. Vervolgens laten hun sociale vaardigheden hen in de steek om het ontstane probleem goed op te lossen. Contacten met organisaties als Sociale Diensten en CWI's zijn gewenst om de knelpunten van deze

cliëntgroep te verhelderen, om een verwijzing naar meer ondersteuning op gang te brengen en de uitwisseling over de verleende hulp af te stemmen;

- er is een nieuw aanbod ontstaan voor langdurige begeleiding, de geïndiceerde ambulante woonbegeleiding door de Maatschappelijke Opvang. Voor de onderhavige doelgroep kan deze hulpvorm van groot belang zijn. SMWF en MEE vormen voor de cliënt een belangrijke schakel naar deze hulp toe. De cliënt bereikt deze hulp niet op eigen kracht. Bovendien blijkt er veel nodig te zijn om cliënten voor deze hulp te motiveren. Voor twee cliënten die aan het eind van het project nog in begeleiding waren, wordt deze hulpmogelijkheid nog onderzocht;
- na 1 april zullen MEE en SMWF in de regio Dokkum maandelijks de aanmeldingen van de cliënten die binnen deze doelgroep vallen bespreken. De bedoeling daarvan is: snelle identificatie van de cliënten zodat zo snel mogelijk met de juiste begeleiding kan worden gestart en onnodige doorverwijzingen worden voorkomen. Hiervoor is een registratieformulier ontworpen waarin tevens de monitoring van verwijzingen naar derden is opgenomen (zie bijlage);
- het is wenselijk met de GGZ in overleg te treden over de mogelijkheid te vroeger verwijzing van deze cliënten naar de GGZ. Mogelijk kan een deel van hen goed geholpen worden door SMWF of MEE.

Belangrijke (materiële) conditionele factoren voor cliënten

- de bestaande uitkering voor jongeren is te laag voor zelfstandig wonen. Sommige jongeren zijn gedwongen om zelfstandig te gaan wonen door sociale omstandigheden, bijvoorbeeld omdat ouders uit elkaar gaan en de jongere bij geen van de beide ouders kan wonen. Door de te lage uitkering krijgen ze op jonge leeftijd schulden, waaraan zij zich moeilijk kunnen ontworstelen. Om een structurele verbetering op gang te brengen is dit een flinke hobbel. Een cliënt kwam in de Maatschappelijke Opvang terecht omdat hij geen aflossingsruimte in zijn uitkering had;
- men wordt direct bestraft met korting op de uitkering of het intrekken van de uitkering na een kleine fout of nalatigheid. Met name voor jonge mensen kan dat een flinke terugstap betekenen, omdat de ruimte in het budget al minimaal is. Het is dan ook lastig om het gebeurde als leermoment te gebruiken en positief te werken aan een nieuwe opbouw.

Resultaten

De meerwaarde van de intensievere en doorlopende ondersteuning bleek op verschillende momenten:

1. voorkomen van ernstiger problematiek (preventie).
Er is ondersteuning op het moment dat zich belangrijke 'life-events' voordoen en er kan aandacht geschonken worden aan vroegere ingrijpende gebeurtenissen. Er is 'regulering' van oud en nieuw zeer.

Voorbeelden:

- a. direct kunnen aanbieden van psychosociale ondersteuning bij een overlijden tijdens het begeleidingstraject. Dit kon verdere sociaal-emotionele terugval voorkomen;
- b. blijvende ondersteuning voorkwam dat een jongere thuisloos zou worden. Er kon een alternatief traject worden gevonden.

2. cliënten (her)vinden vertrouwen in de hulpverlening.

Het shoppen houdt op, wat de resultaten van de bestaande ondersteuning vergroot.

Voorbeelden:

- a. langduriger ondersteuning bij loslaten na scheiding mogelijk. De hulp werd door de cliënt niet afgebroken, vroegere hulp door andere instellingen werd wel afgebroken;
- b. een cliënt was zeer blij dat hij niet door verwezen hoefde te worden en zijn verhaal dan weer aan een ander moest vertellen.

3. psychosociale problematiek komt aan het licht.

De ondersteuning houdt niet op na de hulp voor de praktische en materiele problemen. Dit biedt kansen voor het verbeteren van de sociale en emotionele toerusting van cliënten.

Voorbeeld:

- a. na een geruime periode van ondersteuning bij financiën en administratie kon de gebrekkige weerbaarheid van cliënte en haar misbruik door mannen besproken worden.

4. meer tijd gehad om vaardigheden te verwerven in het beheer van financiën en administratie, waardoor deze beter bestendig zijn

Voorbeeld:

- a. bij enkele jongeren die op dit vlak nog veel moeten leren was herhaling en inprenting wenselijk en nuttig.

III De cursus ‘Maak het jezelf gemakkelijker’

‘Als mensen me niet groeten, vinden ze me toch wel aardig ...’

Omschrijving van de activiteit

De activiteit bestond uit een cursus van twaalf bijeenkomsten van twee uur aan een groep jongvolwassenen. Hierbij werd specifiek gedacht aan ex-leerlingen van het individueel en speciaal onderwijs die de school al enige jaren hebben verlaten en aan mensen met een gebrekkige schoolopleiding of voortijdige schoolverlaters. De ervaring van SMWF en MEE Friesland is dat een deel van deze jongvolwassenen na het verlaten van de school in een sociaal isolement raakt en dat de op school verworven vaardigheden na enige jaren wegzakken. De sociale aansluiting wordt steeds moeilijker waardoor zij in een vicieuze cirkel raken en het gevaar van ernstige problematiek dreigt. De doelen van de cursus zijn: het doorbreken van het sociale isolement, reactiveren van oude vaardigheden, ontwikkelen van nieuwe vaardigheden die de maatschappelijke participatie bevorderen en de signaalgevoeligheid voor risico's verbeteren. Om de toegankelijkheid zo groot mogelijk te laten zijn is gekozen voor een positieve insteek: de cursus kreeg als werktitel: ‘Maak het jezelf gemakkelijker’.

Opzet van de cursus

Voor de cursus werd gebruik gemaakt van materiaal van het cursus- en trainingsbureau van MEE Friesland, cursusmateriaal van SMWF en materiaal van het Steunpunt Aandacht voor Levensvragen van MEE Friesland en Talant. Het materiaal is geschikt gemaakt voor deze cursus. Daarnaast is nieuw materiaal gemaakt.

De cursus bestond uit drie delen van elk vier bijeenkomsten. Het thema van het eerste deel was het versterken van de sociale vaardigheden. Het tweede deel bestond uit het zicht krijgen op de eigen administratie en geld- en bankzaken en in het laatste blok werd aandacht besteed aan het opbouwen van een sociaal netwerk en het onderhouden van relaties.

In de cursus lag een sterk accent op oefenen en trainen, onder meer door middel van rollenspelen en het werken met praktische hulpmaterialen als budgetoverzichten, invullijsten, fotomateriaal etc. De concretisering werd tevens gezocht in het werken met huiswerkopdrachten.

Verloop van de cursus

De cursus is gevolgd door zes personen, vijf mannen en een vrouw. Twee van hen kregen ook individuele begeleiding binnen dit project. Met alle deelnemers is voorafgaande aan de cursus individueel een gesprek gevoerd waarin het doel en de inhoud van de cursus zijn toegelicht en is bekeken of de deelnemers specifieke wensen hadden die in het programma ingepast dienden te worden. Dat laatste bleek op voorhand niet het geval te zijn. De leeftijd van de deelnemers was tussen de 21 en 36 jaar. Vijf van de zes deelnemers waren alleenstaand. Het sociale profiel van de deelnemers was gelijk aan dat van de individuele cliënten.

In de eerste vier bijeenkomsten werden sociale vaardigheden in rollenspelen geoefend. Te weten: leren nee zeggen, een gesprek beginnen en een praatje maken, leren iets op een goede manier te zeggen of aan de orde te stellen en omgaan met kritiek. De keuze van de onderwerpen werd in overleg met de deelnemers gemaakt. Daarbij was richtinggevend een concreet knelpunt uit hun dagelijkse leven waar ze geen goede oplossing voor konden vinden. Dit waren: nee zeggen tegen wederverkopers, om een vrije dag kunnen en durven vragen zonder dat dat op een conflict uitloopt, aangeven dat men liever niet zoveel wil overwerken en omgaan met kritiek van de werkgever of de schoonouders. In een nagesprek werd doorgenomen welk gedrag in de betreffende situatie gewenst was en wat goed en niet goed overkomt bij anderen.

De deelnemers toonden zich zeer actief en gaven aan veel geleerd te hebben. Ze hadden met name geleerd om zaken op een andere manier ter sprake te brengen. Dit bleek ook uit de positieve gevolgen in hun dagelijks leven in zake de genoemde knelpunten. De deelnemers konden nu nee zeggen tegen wederverkopers, beter omgaan met kritiek, knelpunten op het werk beter bespreken en hadden de angst voor kritiek van schoonouders en werkleiding overwonnen. Het tweede deel stond in het teken van de eigen administratie en geld- en bankzaken. Aanvankelijk kwam dit thema stroever op gang dan het eerste deel. De huiswerkafspraken werden niet nagekomen en de inbreng was beperkt. In de tweede bijeenkomst bleek dat enkele deelnemers zich schaamden om hun geldzaken in de groep in te brengen.

Een deelnemer had schulden: daar was al een begeleidingstraject voor opgezet. De anderen hadden geen financiële problemen (geen schulden), waardoor hun motivatie voor dit onderwerp mogelijk aanvankelijk ook niet zo groot was. Een deelnemer was direct goed gemotiveerd om, hoewel er geen financiële problemen waren, zich leerbaar op te stellen ten aanzien van dit onderwerp.

De insteek werd vanaf de tweede helft van de tweede bijeenkomst aangepast. Er werd meer gekozen voor overdracht van kennis en er werden tips gegeven hoe, ook al liepen de financiën goed, een aantal zaken handiger aangepakt konden worden. Ook is er gekeken of iedere deelnemer alle beschikbare hulpbronnen als huursubsidie e.d. volledig benutte. De deelnemers die geen financiële problemen hadden, hadden deze niet omdat ze stopten met hun bestedingen als het geld op was, maar niet omdat ze planmatig met hun inkomen omgingen. Er is aandacht besteed aan het beheer en de ordening van de administratie (werken met mappen, etc.) om het overzicht te verbeteren. Dit was voor de meeste deelnemers een belangrijk leerpunt waar ze zeer tevreden over waren. Ook is aandacht besteed aan het bewust in balans houden van inkomen en uitgaven, het bewust boodschappen doen en het tijdig bijstellen van het uitgavenpatroon als de samenstelling van het huishouden gaat veranderen (gold voor een deelnemer al op korte termijn). Tevens bleek dat de deelnemers vaak slecht op de hoogte waren van de mogelijkheden om extra financiële ondersteuning te krijgen en deze ook onvoldoende benutten (bijvoorbeeld gebruik maken van de regeling voor huursubsidie en andere kortingsmogelijkheden voor alleenwonende mensen met een laag inkomen).

In het derde gedeelte van de cursus werd zowel aan het opbouwen van een sociaal netwerk als aan de emotionele kant van relaties aandacht geschonken. Met behulp van 'emotiekaarten' en tekeningen werd het netwerk van de deelnemers en de betekenis daarvan voor hen in kaart gebracht. Het vergelijken van elkaars 'netwerkaart' en het door middel daarvan leren van elkaar lukte niet. In dit deel was ook ruimte voor de intra-psychische aspecten van contacten en vooral de mogelijke belemmeringen daarvan. Moeilijke punten voor de deelnemers waren: grenzen aangeven, het herkennen van andermans grenzen en verdrietervaringen als gevolg van pesten in het verleden. Ook voelde men zich vaak niet begrepen en

geaccepteerd door naasten, waardoor een laag zelfbeeld en vertekende verwachtingen omtrent sociale contacten zijn ontstaan. Een deelnemer gaf als leerpunt aan: 'Als mensen me niet groeten, vinden ze me toch wel aardig ...'.

Voor de deelnemers fungeerde de cursus als een (vaak eerste) mogelijkheid om zich over deze gevoelens te kunnen uiten en was het kunnen delen ervan met anderen een waardevolle ervaring. Aandacht besteden aan onderliggende gevoelens, voor dat men gaat handelen, kwam ook aan de orde, maar kon omdat het cursusblok te kort duurde niet voldoende getraind worden. Interactie over deze punten tussen de deelnemers kwam moeizaam op gang.

De toerusting van de deelnemers (sociale en communicatieve vaardigheden en emotionele draagkracht) was daarvoor niet voldoende ontwikkeld. De deelnemers vonden het emotioneel om over deze punten te praten.

Evaluatieve opmerkingen

1. De motivatie en inzet van de deelnemers in de cursus was groot. Ook het respect voor elkaar was groot. Voor de cursisten was de cursus een positieve ervaring in hun leven.
2. De volgorde van de drie onderdelen van de cursus was goed. Het derde deel kan nog gesplitst worden in een deel waar accent ligt op netwerk- en relatieopbouw en een deel waar de emotionele en intra-psychische aspecten verder worden uitgediept.
3. De omvang van de cursus, twaalf bijeenkomsten, werd als voldoende ervaren. Verschillende onderdelen, met name die uit het derde gedeelte, kwamen (te) summier aan de orde. Echter meer dan twaalf bijeenkomsten is niet wenselijk. De spanningsboog van de deelnemers was na twaalf bijeenkomsten wel bereikt.
4. De omvang van de groep: er konden zich twaalf deelnemers aanmelden. Dat is niet gebeurd en het aantal zou, achteraf gezien, ook te groot geweest zijn, vanwege de specifieke begeleiding die nodig was (zie punt 5). De ideale groepsgrootte is minimaal zes en maximaal acht personen.

5. Het werken in een groep had een meerwaarde. Men kon leren van elkaar. Wat betreft de methodische aanpak bleek de groep, als verwacht, tussen SMWF en MEE te vallen. Er moest gekozen worden voor een mix van de methoden van MEE en die van SMWF. De meer gestructureerde benadering van MEE voor wat betreft de begeleiding van het groepsproces was gewenst, terwijl wat de inhoud betreft een grotere verdieping kon worden bereikt. Het cognitieve aspect (het potentiële leervermogen) was van een hoger niveau dan in de reguliere MEE-groepen, echter de creativiteit in het zoeken van oplossingen was beperkt en beneden normaal niveau. De rol van de begeleiders was daardoor groter dan men in groepen van het algemeen maatschappelijk werk gewoon is.

De beperktere sociale en communicatieve vaardigheden en emotionele draagkracht gecombineerd met het hogere cognitieve niveau ligt hieraan ten grondslag.

De specifieke benadering was ook gewenst door uit de geringe correctie die deelnemers elkaar gaven (men sprak elkaar nergens op aan) en het voortdurend wachten op het initiatief van de begeleiders (bijvoorbeeld bij de regulering wiens 'beurt' het was om iets in te brengen). De deelnemers zijn minder vaardig in het mee bewaken van het groepsproces. Het op gang brengen van een discussie kwam uitsluitend op initiatief van de begeleiders tot stand. De kwaliteit van de discussie was matig.

6. Het aanbieden van keuzemogelijkheden door de begeleiders is gewenst omdat men moeilijk 'uit het niets' kan aangeven waar leerbehoeften liggen. Het is echter niet wenselijk een ingevuld programma aan te bieden. Wat betreft de inhoud dient de cursus minder gestructureerd te zijn dan normaliter in het algemeen maatschappelijk werk gebruikelijk is. De begeleiders dienen een breed aanbod en verschillende alternatieven voorbereid te hebben. Vraaggestuurd werken bleek dan mogelijk door aansluiting te zoeken bij concrete en actuele knelpunten in hun leven. Het is belangrijk aansluiting te zoeken in de hier-en-nu-situatie en men moet dus minder programmatisch ingesteld zijn. De 'overstijgende' blik ten aanzien van het doel en het programma van de hele cursus is bij deze groep niet aanwezig. Het vergt vaardigheden en deskundigheden op het gebied van vraagverduidelijking van de begeleiders om de

specifieke knelpunten van de groep boven tafel te krijgen (zie bijvoorbeeld bij deel 2, de geldzaken). Het samenvoegen van de deskundigheden van SMWF en MEE bleek ook op dit punt zeer waardevol en verrijkend te zijn.

7. Nee leren zeggen bleek in deze groep een veel voorkomend probleem te zijn. Kennelijk wordt deze groep burgers (verbaal) vaak overruled.
8. Intra-psychische aspecten, met name als gevolg van negatieve (jeugd)ervaringen als pesten en niet-geaccepteerd worden, bleken bepalend te zijn voor het leven van de deelnemers in deze groep. Waarschijnlijk ligt hier een belangrijke oorzaak van zich terugtrekken uit sociale activiteiten en het leven zonder partner.
9. De deelnemers gaven aan het eind van de cursus aan dat zij veel geleerd hadden. Ze benoemden daarbij vooral de praktische zaken. De meer abstractere leerpunten (sociale vaardigheden en emotionele ondersteuning van elkaar) konden ze aan het eind van de cursus moeilijk omschrijven. Tijdens de cursus gaven ze aan de hand van de concrete leerpunten en de gevolgen daarvan wel aan dat een aantal zaken beter ging in hun leven (zie vorige paragraaf).
10. Het doel van de cursus 'Maak het je gemakkelijker' is bereikt. Enkele basis sociale vaardigheden zijn geoefend en werden beter beheerst. Het bleek mogelijk om binnen een relatief korte training van vier bijeenkomsten (het 1e blok) sociaal vaardiger gedrag te ontwikkelen. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze vaardigheden in de schoolperiode ook getraind zijn, doch dat hier sprake is van 'wegzakken' van vaardigheden. Het aanbieden van een 'herhalingstraining' is nuttig.

De deelnemers hebben meer inzicht gekregen in een aantal praktische mogelijkheden en hulpbronnen (2e blok). Ook kregen ze meer zicht op hun eigen rol in het verloop van sociale contacten. Het delen van jeugdervaringen gaf hen emotionele steun (3e blok). De drempel naar het vragen van ondersteuning is verlaagd. Alle drie onderdelen van de cursus gaven aanleiding om verder te oefenen of uit te diepen. Dit zou in een apart aanbod kunnen gebeuren.

Aanbevelingen

1. Het blijvend aanbieden van een cursus specifiek aan deze doelgroep is zeer gewenst. De specifieke aandachtspunten van de doelgroep vragen om een specifieke benadering die het best gewaarborgd is een samenvoeging van de deskundigheden van algemeen maatschappelijk werkers (1e lijn) en die van medewerkers van MEE (categorale dienstverlening). Samenwerking van het algemeen maatschappelijk werk en MEE, zowel in de opsporing van de doelgroep als bij de uitvoering van de cursus, is een must.
2. De cursus is geschikt als startcursus. De drie onderdelen sluiten aan bij de knelpunten van de doelgroep. De meer specifieke invulling moet zorgvuldig afgestemd worden op de deelnemers, grotendeels tijdens het traject. Dit vraagt specifieke deskundigheden van de begeleiders.
3. Het verdient aanbeveling om de training van sociale vaardigheden (basisvaardigheden) en het bieden van emotionele ondersteuning ook in aparte cursussen aan te bieden.

IV Het preventieproject ‘Maak er iets moois van’

‘Ik hoop dat ik in de toekomst iedere keer een stapje hoger kom ...’

Omschrijving van de activiteit

Het oorspronkelijke plan was het organiseren van een terugkomdag (op een zaterdag) voor oud-leerlingen van het individueel en speciaal onderwijs (VSO-MLK, praktijkschool en MBO). Voor de leerlingen van dit onderwijs levert de overgang van school naar werk, maatschappij en een volwassen en zelfstandig bestaan vaak problemen op. Een niet onaanzienlijk deel van hen meldt zich binnen korte tijd of enkele jaren na het verlaten van de school bij SMWF of MEE in verband met ernstige of meervoudige problematiek.

Het doel van de dag was om met de jongeren te bespreken tegen welke vragen ze na het verlaten van de school zijn aangelopen of nog kunnen aanlopen en welke hulp daarvoor voor hen beschikbaar is. De preventie hield in de signaalgevoeligheid van de jongeren voor de eigen (mogelijke) knelpunten te vergroten en hen te informeren over of vroegtijdig op het spoor te zetten van hulpverlening om ernstiger problematiek te voorkomen.

Tijdens de voorbereiding is er voor gekozen om geen beperking wat betreft de schoolachtergrond, beperking of handicap te hanteren en de werving ‘algemeen’ te houden. De doelgroep werd toen: alle jongeren van 18 tot 23 jaar uit Noordoost Friesland. Er werd bewust voor een positieve insteek gekozen. Het thema van de dag werd, verwijzend naar de eigen toekomst: ‘Maak er iets moois van.’

Hoewel er op grote schaal folders en posters zijn verspreid, advertenties zijn geplaatst in de regionale kranten en een interview is gegeven op radio Noordoost Friesland, kwamen er voor deze dag geen aanmeldingen binnen. De conclusie moest getrokken worden dat jongeren in Noordoost Friesland via algemene berichtgevingen en mailingen moeilijk te bereiken en enthousiast te maken zijn voor dit type activiteiten.

Naar aanleiding van de mailingen kwam het verzoek van de Boumanschool of deze cursusdag in schooltijd aan de bovenbouw aangeboden kon worden. De school vermoedde dat de jongeren niet te motiveren waren om de cursusdag in hun vrije tijd te volgen. Op dit verzoek is ingegaan.

Opzet van de cursusdag

Voor de cursusdag is gebruik gemaakt van materiaal van het cursus- en trainingsbureau van MEE Friesland, cursusmateriaal van de SMWF en van het Steunpunt Aandacht voor Levensvragen van MEE en Talant. Het materiaal is aangepast voor deze bijeenkomst en deels is nieuw materiaal gemaakt. Het programma bestond uit twee delen. Het eerste deel beoogde de bewustwording voor het actief kunnen werken aan de eigen toekomst te vergroten. Hierin werd gewerkt met fotomateriaal dat geschikt is gemaakt voor mensen die moeite hebben met abstract denken en over beperkte verbale mogelijkheden beschikken.

Het tweede deel van de bijeenkomst bestond uit het bespreken van vragen over tien verschillende levensgebieden (zie bijlage). De tien levensgebieden waren: wonen, arbeid, inkomen, vrije tijd, sociale contacten en relaties, geldzaken, psychosociale vragen, gezondheid, opvoeden en maatschappij. Daaraan werd gekoppeld de informatie over hulpbronnen.

Verloop van de bijeenkomst

Op 24 november is het programma aangeboden aan 30 leerlingen van de bovenbouw van de Boumanschool (de praktijkschool). De leerlingen kwamen daarvoor, begeleid door hun vaste leerkrachten, naar de groepsruimtes van de SMWF in locatie De Woudvaart in Dokkum.

De leeftijd van de doelgroep was iets jonger dan in de oorspronkelijke opzet. De deelnemers waren 15 tot en met 18 jaar (de meesten 17 en 18 jaar). Doch dit was geen probleem voor het onderwerp. Het accent lag daardoor iets meer op toekomst, toekomstplannen en hulpbronnen en het element mogelijke huidige problematiek was niet aan de orde. De groep van 30 jongeren werd opgesplitst in twee groepen van 15.

In deel 1 van de bijeenkomst werd de bewustwording over het actief kunnen werken aan de eigen toekomst gestimuleerd. De deelnemers kozen foto's uit aan de hand van de vraag: wat heeft deze foto met jouw toekomst te maken en wat wil je daarover vertellen. In de groep werd dit uitgewisseld.

De reacties waren veelkleurig en soms verrassend. Reacties op de levensgebieden werk ('dit wil ik worden') en vrije tijd ('ik wil graag vakantie kunnen houden') kwamen het meest voor, en 'Ik hoop dat ik in de toekomst iedere keer een stapje hoger kom '.

Het activeren van het nadenken over de eigen toekomst bleek met het gebruikte materiaal goed mogelijk.

Voor het tweede deel van de cursus, het bespreken van vragen over tien verschillende levensgebieden, werden de twee groepen van 15 in groepjes van vijf deelnemers verdeeld. Ieder subgroupje behandelde drie of vier levensgebieden. De resultaten van de bespreking in de kleine groep van vijf deelnemers werd op een flap over genoteerd. Dit had een positief effect en werd erg gewaardeerd: hun mening deed er toe, was belangrijk. Vervolgens werden de reacties (middels de notities op de flap) ingebracht in de groep van 15. Op die manier kwamen alle levensgebieden in elke groep van 15 aan de orde. Over de inbreng van de subgroupjes werd in de groep van 15 verder gediscussieerd. Dit stimuleerde, door de inbreng van de andere deelnemers, tot verder nadenken.

In dit deel kwamen vooral veel reacties op de onderdelen psychosociale vragen en sociale contacten en relaties. De bij deze thema's geformuleerde deelvragen fungeerden als goede aanjagers en schoten in de roos. Er kwamen ook problemen naar voren als geen zakgeld krijgen en geen kleren kunnen kopen. Naar aanleiding van de vraag: 'waar kun je terecht met je vragen', werd aangegeven dat men bij de ouders terecht kon, maar er werd ook geopperd dat ze behoefte hebben aan andere 'adressen' om hun vragen voor te kunnen leggen. In hun groei naar autonomie is het wenselijk hen daarvoor tijdig mogelijkheden aan te bieden.

Het is wenselijk om voor de psychosociale vragen een vervolgactiviteit te organiseren, omdat alle opgeworpen vragen niet voldoende aan de orde zijn geweest. Ook in dit deel van de cursus was de vraag 'wat wil ik worden' een belangrijke. Het bleek dat de jongeren hierover niet altijd een realistische visie hebben: de wens om profvoetballer te worden kwam naar voren. Bij de bespreking van alle thema's is aangegeven waar en op welke wijze nu of in de toekomst hulp gezocht kan worden en welke hulp geboden wordt. Hierbij is aandacht gegeven aan

SMWF, MEE Friesland, CWI, etc. De beide kantoren van SMWF en MEE Friesland zijn vervolgens bezocht om de drempel voor de jongeren te slechten. Ook is divers foldermateriaal meegegeven. De bijeenkomst duurde 2 ½ uur. Na afloop is gezamenlijk patat gegeten.

Evaluatieve opmerkingen

De bijeenkomst is niet met de jongeren geëvalueerd. Wel werd door hen tijdens de groeps gesprekken opgemerkt dat het bespreken van de aan de orde gestelde thema's nuttig was. De leerkrachten waren eveneens positief over het bespreken van de thema's, omdat die normaliter in het onderwijsprogramma niet aan de orde komen. De cursusdag was een aanvulling op het schoolprogramma. De onderwerpen waren niet bedreigend en lagen dicht bij de leerlingen. De leerkrachten waren verschillende keren verrast over de inbreng van hun leerlingen. De opzet van de dag is geslaagd. De signaalgevoeligheid van de leerlingen voor hun toekomstige vragen is verscherpt en de informatie over mogelijke hulpbronnen is aan hen verduidelijkt. Bovendien hebben zij in een beschermde omgeving (voor de meesten wellicht voor de eerste keer) gesproken en leren spreken over eigen psychosociale en levensvragen. Dit draagt bij het vergroten van hun zelfstandigheid en weerbaarheid en vergemakkelijkt het zoeken en vragen van ondersteuning in de toekomst. Het materiaal is bruikbaar gebleken en kan voor volgende bijeenkomsten opnieuw gebruikt worden.

Aanbevelingen en adviezen

1. Voor dergelijke activiteiten zijn de jongeren in Noordoost Friesland het beste te bereiken via intermediairs: leerkrachten, scholen etc. 'Algemene' en open wervingen en berichtgevingen bereiken de jongeren in deze regio niet of zijn te weinig aantrekkelijk voor hen.
2. Het programma kan het beste ingebed worden in bestaande lesprogramma's, dagprogramma's, etc.
3. Het nut van de cursus ligt in de preventie: het werkt drempelverlagend naar het zoeken van hulp en vergroot de bewustwording van problemen. Als de steun van school

wegvalt en je wilt niet meer alles met je ouders bespreken, dan wordt middels deze cursus informatie gegeven over een alternatief vangnet. Het verdient aanbeveling om de cursus op verschillende manieren en plaatsen aan te bieden.

4. De cursus kan als introductie dienen voor vervolgbijeenkomsten over het concreter invullen van toekomstplannen en ambities en specifieke thema 's.
5. De cursus kan ook dienen als eerste bijeenkomst voor de groepsactiviteit B.
6. Het onderwerp psychosociale vragen leeft onder deze doelgroep. Hiervoor zouden meerdere bijeenkomsten, dan wel een aparte cursus ontworpen kunnen worden en aan de doelgroep aangeboden kunnen worden. Voor andere specifieke groepen kunnen specifieke bijeenkomsten of cursussen aangeboden worden. Te denken valt bijvoorbeeld aan: welke werk past bij mij en is geschikt voor mij, hoe richt ik mijn vrije tijd in.
7. De behandelde thema 's komen regulier niet aan bod in het onderwijs. Bij de deelnemers bleek hieraan wel behoefte te zijn. Deels kan deze cursus overgedragen worden aan de leerkrachten (van diverse schooltypen) en aan bijvoorbeeld jeugd- en jongerenwerkers. Daarnaast is het wenselijk dat de cursus aangeboden wordt door SMWF en MEE, omdat niet alle jongeren via de school of het jeugdwerk bereikt worden.
8. Het is raadzaam om de groepsgrootte af te stemmen op de aard van de groep. Hiervoor zijn wisselende opties mogelijk, waarbij het aspect of de groep elkaar van te voren kent een belangrijk element is. Als men elkaar niet kent, moet er ruimte ingelast worden voor kennismaking en wennen aan elkaar.
9. De werving voor het groepswerk heeft als effect dat het netwerk rond de doelgroep beter geïnformeerd wordt over de hulpmogelijkheden. Het verstrekken van informatie aan 'intermediairs' versterkt het netwerk rond de doelgroep.

V Concluderende opmerkingen en vervolgacties

Concluderende opmerkingen

Het onderzoek **Laat ons niet buiten de boot vallen** biedt inzicht in de meest voorkomende hulpvragen en behoeften van mensen met een IQ tussen de 80 en 90. Onderhavig vervolgproject heeft MEE en SMWF veel extra informatie opgeleverd over deze doelgroep, zowel wat betreft hun knelpunten en behoeftes, als wat betreft de juiste begeleidingsstrategie en -methoden.

Uit dit vervolgproject is gebleken dat hoewel de cliënten vaak en regelmatig met concrete en praktische hulpvragen komen - ze vormen vaak de aanleiding tot het inroepen van hulp - de psychosociale vragen en de behoefte aan een vertrouwenspersoon niet minder indringende knelpunten te zijn. Er is veel eenzaamheid en 'stille ellende' onder de doelgroep. Een van de meest opvallende kenmerken van de groep is dat ze niet tot de doelgroep van het speciaal onderwijs behoorden. De meesten hadden regulier onderwijs gevolgd maar functioneerden praktisch en sociaal-emotioneel op zwakbegaafd niveau.

Op basis van de bevindingen uit dit project is het beter mogelijk om de doelgroep te identificeren. Het is ook van belang om cliënten die tot deze doelgroep behoren snel te herkennen, opdat de contactopbouw en ondersteuning passend vormgegeven kan worden. Op die manier kan de vicieuze cirkel van bij herhaling dezelfde praktische vragen stellen doorbroken worden.

Er kan dan tevens aan de meer fundamentele en onderliggende patronen en levensbehoeften gewerkt worden, waardoor afglijden naar een situatie met meervoudige problematiek gestopt kan worden. Middels het aanbieden van preventieactiviteiten aan jongeren kan de signaalgevoeligheid voor de eigen (toekomstige) vragen vergroot worden, de drempel voor het vragen van hulp verlaagd worden en informatie over hulpbronnen worden verstrekt. De samenwerking met scholen is hiervoor gewenst. De binnen het project ontwikkelde groepsactiviteiten blijken daarvoor geschikt te zijn.

Het aanbod van een cursus aan jongvolwassen die aansluit bij de knelpunten van de doelgroep is een effectieve begeleidingsmethode naast individuele begeleiding.

De belangrijkste specifieke begeleidingsaspecten zijn:

- het belangrijkste is eerst vertrouwen op te bouwen en hiervoor als dat nodig is, ruim tijd uit te trekken. Niet direct werkdoelen stellen;
- indien nodig outreachend en herhalend contact zoeken in de startfase;
- veranderingen bij cliënten gaan langzaam, daarbij aansluiten (twee stappen vooruit, een stap achteruit, stilstaan en wel contact houden en dan weer verder);
- actieve zorg zonder betutteling;
- presentie en modelling zijn goede methodieken;
- aandacht besteden aan diagnostiek en daarbij ook gebruik maken van 'lichtere' vormen van diagnostiek die door maatschappelijk werker en consulent zelf gebruikt kunnen worden. Dit geeft meer inzicht in de mogelijkheden van de cliënt, voorkomt dat te hoge eisen gesteld worden en is activerend;
- cliënten worden (verbaal) snel overruled, ook door professionals van andere organisaties. Ondersteuning bij contacten met derden is noodzakelijk. Modelling is ook effectief ten behoeve van collateralen;
- niet alleen focussen op regelzaken, maar ook op psychosociale aspecten, met name verlies van naasten, 'life-events', pesten en acceptatie door naasten;
- na afsluiting van de begeleiding na enige tijd contact opnemen met de cliënt om te checken of er nieuwe hulpvragen zijn. Een lichte vorm van bemoeizorg;

- deze cliënten zijn niet alleen gebaat bij meer uren hulp, maar vooral ook bij een langere looptijd van de begeleiding. Niet aan alle cliënten is de toegestane 150 uur binnen een kalenderjaar besteed, echter de wens om de hulp door te laten lopen was er wel. Wenselijk is: minder uren op jaarbasis (80 à 90 uur per cliënt) en langere looptijd (minimaal 2 jaar, waarschijnlijk is 3 à 4 jaar gewenst om veranderingen beter te laten beklijven).

In de loop van het project is een bestand opgebouwd van 26 cliënten. Veertien hiervan zijn daadwerkelijk begeleid en twaalf zijn herkend als behorend tot de doelgroep of hebben deelgenomen aan deel B van het project. Deze cliënten hebben baat gehad of kunnen baat hebben bij de begeleidingsvorm die in dit project is ontwikkeld. Op grond van de ervaringen uit dit project valt te verwachten dat zich in de regio Noordoost Friesland jaarlijks ongeveer vijftien cliënten, die tot de doelgroep behoren, zullen melden voor hulp. Met inbegrip van de deelnemers van een cursus zullen het er totaal ongeveer 20 zijn.

Vervolgactiviteiten

Vanaf april 2007 stemmen SMWF en MEE Friesland, regio Dokkum, maandelijks af welke cliënten zijn aangemeld, welke organisatie hen het beste kan begeleiden en welke hulp geboden zal worden. Voor deze vorm is gekozen omdat de gebruikelijke praktijk dat deze cliënten zich bij beide organisaties zullen melden voor hulp, naar verwachting staande zal blijven. Er wordt gewerkt met het ontwikkelde registratieformulier (bijlage). Hierin is tevens opgenomen de aanbeveling uit het onderzoek om de verwijzingen systematisch te monitoren. Dit overleg is tevens het platform voor het ontwikkelen van groepsactiviteiten en preventiebijeenkomsten in de trant als in dit rapport beschreven.

De ervaringen binnen dit project hebben geleerd dat de samenwerking van SMWF en MEE ten behoeve van deze doelgroep een meerwaarde oplevert.

Het is gewenst om met andere (hulpverlenende) organisaties en het onderwijs te onderzoeken waar mogelijkheden zijn om preventief en/of structureel verbeteringen in de levenscondities van de cliënten zijn aan te brengen, dan wel de behandeling beter af te stemmen is op hun mogelijkheden. Daartoe zullen contacten worden gelegd met de onderwijsinstellingen in de regio, de GGZ, de Sociale Diensten, WSW-en, het CWI en de woningverhuurbedrijven.

De leerervaringen en bevindingen van het project zullen worden overgedragen aan de andere regiobureaus van SMWF en MEE en aangeboden aan andere welzijnsinstellingen in Friesland.

Bijlage 1

De tien levensgebieden en bijbehorende vragen, zoals behandeld in het preventieproject (groep C)

Wonen

Jij wilt zelfstandig gaan wonen.
Wat heb je nodig om op jezelf te wonen?

Arbeid

Wat wil je later worden?
Solliciteren: hoe doe je dat en waar
kan je terecht met vragen?

Inkomen

Hoe kom je aan mijn inkomen.
Waar kan je terecht met vragen hierover?
Hoe kan je rondkomen van je inkomen?

Vrije tijd

Wat doe jij in je vrije tijd?
Of: wat zou jij in je vrije tijd willen gaan doen (wens)?

Sociale contacten en relaties

Wat vind jij belangrijk in relaties?
Hoe maak je vrienden en hoe blijf je vrienden?

Geldzaken

Hoe regel je jouw geld- en bankzaken op een verantwoordelijke manier, zodat je iedere maand rond kan komen?

Psychosociale vragen

Bij wie kan je terecht als je vragen hebt over
bijv. eenzaamheid of verlies?
Wat doe je als je bijna geen nee durft te zeggen
tegen anderen?
Wat doe je als je het moeilijk vindt om
voor jezelf op te komen?

Gezondheid

Wat betekent gezondheid voor jou?
Noem vijf onderwerpen die met gezondheid
te maken hebben.
Bij wie kun je terecht met vragen over
je gezondheid?

Opvoeden

Wat vind je leuk aan je eigen opvoeding?
Wat hebben kleine kinderen nodig in de opvoeding?

Maatschappij

Wat is de maatschappij?
De maatschappij ben jij. Hoe dan?

Bijlage 2

Donger en Woudvaart overleg over Buiten de Boot - cliënten

Registratie- en volgsysteem

Clïënt

Naam: _____

Adres: _____

Geb datum: _____

Aangemeld bij

SMWF datum: _____

MEE datum: _____

Intake- of aanmeldverslag aanwezig?

ja

nee

Eerder contact geweest met: SMWF/MEE

ja, datum contact: _____

nee

Indicaties dat cliënt behoort tot doelgroep Buiten de Boot

Aandachtspunten

M.b.t. contactlegging

M.b.t. opbouw vertrouwen

M.b.t. aanpak die in het verleden niet heeft gewerkt

M.b.t. werkdoelen

Clïënt wordt verder begeleid door

SMWF

MEE

Naam maatschappelijk werker / consulent:

Evaluatie na drie maanden

Nieuwe aandachtspunten

Contact afgesloten op

Outreachtend contact nodig na afsluiting (bemoeizorg)?

ja, na maanden: _____

nee

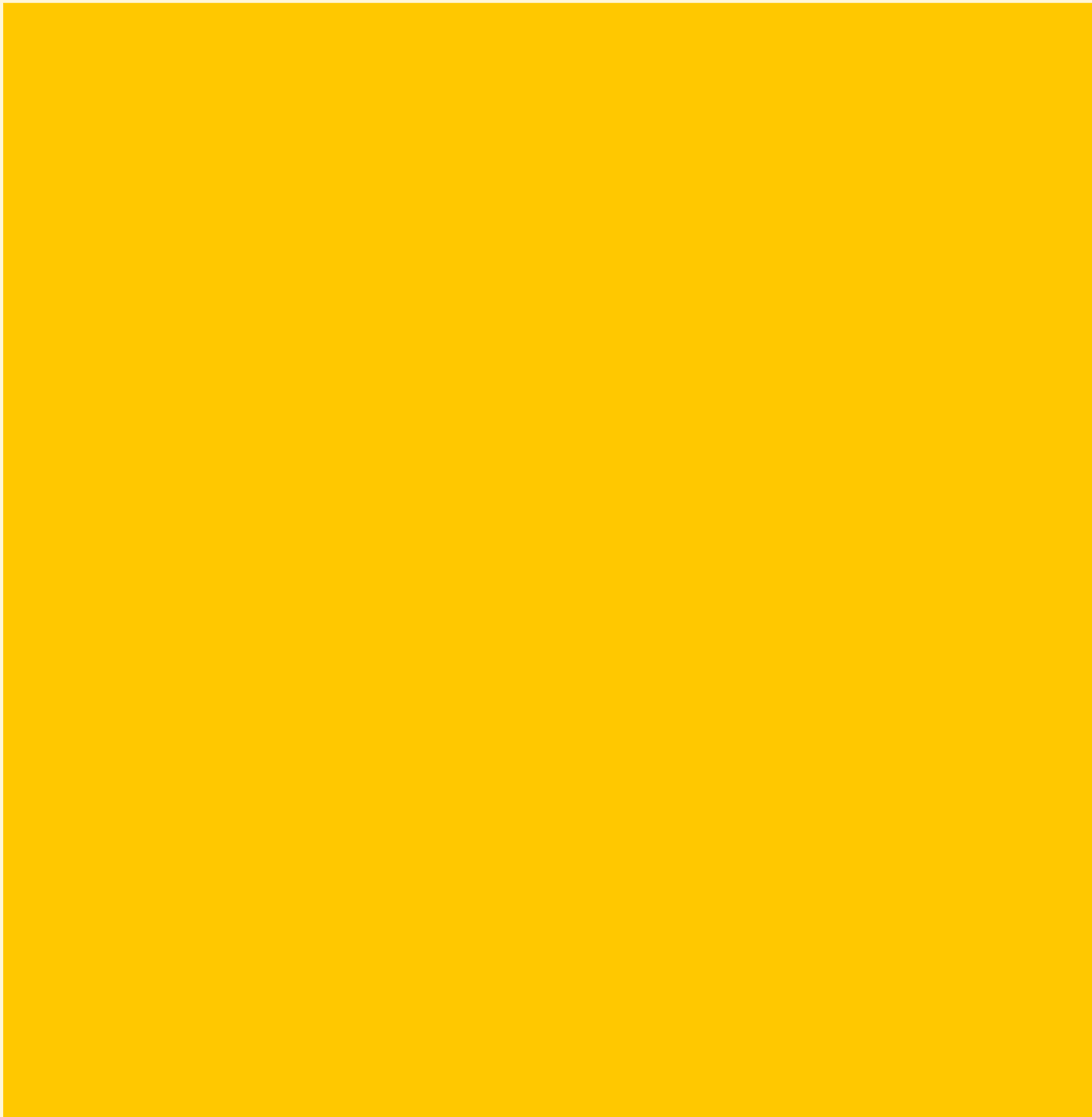
Monitoring verwijzingen

Naar welke instantie / hulpverlener is verwezen?

Welke afspraak is gemaakt om na te gaan of de verwijzing goed is verlopen

Lijst van afkortingen en verklaring van termen

AMW	Algemeen Maatschappelijk Werk
AOC	Agrarisch Onderwijs Centrum
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
BJZ	Bureau Jeugdzorg
Cedin	organisatie voor educatieve dienstverlening
CWI	Centrum voor Werk en Inkomen
GGD	Gemeenschappelijke Gezondheidsdienst
GGZ	Geestelijke Gezondheidszorg
GKB	Gemeenschappelijke Krediet Bank
HADS	Hospital Anxiety and Depression Scale
INVRA	INventarisatie Van Redzaamheids Aspecten
IQ	intelligentiequotiënt
(K)MBO	(Kort) Middelbaar Beroepsonderwijs
LTS	Lagere Technische School
SRZ-P	Sociale Redzaamheid-Plus
Talant	zorgaanbieder voor mensen met een verstandelijke handicap
VHT	Video Home Training
VMBO	Vorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs
VSO	Voortgezet Speciaal Onderwijs
VTO	Vroegtijdige Onderkenning
WMO	Wet Maatschappelijke Ondersteuning
WSW	Wet Sociale Werkvoorziening

Maatschappelijk Werk Fryslân

Birdaarderstraatweg 80a

9101 PK Dokkum

(0519) 29 35 50

MEE Friesland

Sixmastraat 3

8932 PA Leeuwarden

(058) 284 49 44